

Verloren gegaan maar toch nooit verloren geweest

DE DUBBELE STATUS VAN DE MAGNUS-RADEMAKER COLLECTIE

Filmarchieven

Zoals is vastgelegd in de *FIAF Code of Ethics* hebben filmarchieven de taak om het (inter)nationale filmisch erfgoed te bewaren, te conserveren en op een verantwoorde manier aan het nageslacht door te geven.¹ Over het algemeen wordt onder het filmisch erfgoed *cultureel* filmisch erfgoed verstaan – in de traditie van de cinema gedefinieerd als voornaamste tentoonstellingsvorm van filmbeelden geprojecteerd op het witte doek in een donkere zaal voor een betalend publiek. Medische films vormen in deze context een zekere uitdaging voor filmarchieven als cultureel erfgoedinstellingen omdat zij niet tot de kerncollectie behoren. Of toch? Hoe om te gaan met deze collecties, die niet deel uitmaken van cultureel filmisch erfgoed in nauwere zin maar bijna een *orphan*-status innemen?² In het volgende zal de waarde van de Magnus-Rademaker collectie vanuit twee verschillende perspectieven worden belicht: het filmarchief-perspectief en het neurowetenschappelijk oogpunt. En de vraag zal worden gesteld welk synergie-effect de samenkomst van beide disciplines heeft voor de betekenis van de collectie in verband met haar (her)ontdekking. De auteurs maken daarvoor gebruik van de methode van een alternerende montage: de eerste twee paragrafen benadrukken de toestand vóór de samenkomst van de disciplines, paragraaf drie beschrijft het moment van de (her)ontdekking, gevolgd door de situatie na het ontmoetingsmoment in de paragrafen vier en vijf.

Honden op een draaiende plaat en een sigaret rokende onderzoeker in witte jas

In een van de nitraatfilmkluizen van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (B&G), in Scheveningen, liggen ongeveer honderd blikken voorzien van handgeschreven stickers, die informatie bevatten zoals ‘Fys Lab 47’ en ‘Draaien om occipito-frontale as’. Volgens een dossier in het papieren archief gaat het hierbij om een collectie van het Fysiologisch Laboratorium van de Universiteit Leiden welke in 1983 als schenking bij de Rijksvoorlichtingsdienst binnenkwam – een van de fusiepartners van B&G. De inhoud wordt in het dossier globaal omschreven als ‘wetenschappelijke opnamen van dierproeven’.³ De zwijgende films, deels met tussentitels, in zwart-wit en soms op pretinted gele filmstock, zijn tussen 1908 en 1940 geproduceerd en laten dieren in verschillende bewegingstest-settings zien, zoals honden die op een draaiende plaat staan. Daarnaast is er een aantal films met kinderen die vaak dezelfde bewegingen uitvoeren als de dieren. Opmerkelijk is de steeds terugkerende onderzoeker in witte jas of in driedelig grijs, vaak met een sigaret in de mondhoek.

Tot 2009 werd aan de collectie geen verdere aandacht geschonken behalve in de vorm van een passieve conservering van de originele nitraatfilms onder de best mogelijke klimatologische

condities. Een reden daarvoor⁴ is zeker de inhoud en de moeilijk te bepalen waarde van de films vanuit het perspectief van het archief. Zoals een opmerking in het dossier samenvat: ‘Historische waarde is niet te bepalen’.⁵

Filmende neurofysiologen en een zoektocht zonder succes

Net zoals de medische cinematografie even oud is als de uitvinding van de film zelf,⁶ zo hebben ook neurologen⁷ de camera snel als wetenschappelijk instrument gebruikt.⁸ In Nederland speelden Magnus en Rademaker een belangrijke rol in het neurofysiologisch onderzoek. Rudolf Magnus (1873-1927) werd in 1908 hoogleraar farmacologie in Utrecht nadat hij in Heidelberg met zijn medische loopbaan was begonnen. Hij deed fysiologisch onderzoek naar de houdingsreflexen, wat resulteerde in een stroom van artikelen, het boek *Körperstellung*⁹ en een nominatie voor de Nobelprijs.¹⁰ Gysbertus G.J. Rademaker (1887-1957), vanaf 1928 hoogleraar fysiologie in Leiden en vanaf 1945 hoogleraar neurologie, ging na zijn terugkomst uit Oost-Indië in 1922 bij Magnus in Utrecht werken. Zijn onderzoek resulteerde in het proefschrift *De betekenis der roode kern en van het overige mesencephalon voor spiertonus, lichaamshouding en labyrinthaire reflexen* en het boek *Das Stehen*.¹¹

Volgens oud-leerling Leon A.H. Hogenhuis stond Rademaker onder collega’s bekend als ‘de filmmaker’, die ervan hield alle details van zijn experimenten – zichzelf inbegrepen – vast te leggen voor latere vertoning.¹² Over de filmcollectie schrijft Hogenhuis: ‘The complete film archives seem subsequently to have been mysteriously lost – possibly destroyed in view of the fire hazard which they were thought to represent’.¹³ Ook een oproep tien jaar geleden aan Nederlandse neurologen met betrekking tot informatie over de films leverde geen resultaten op. De collectie bleef spoorloos.

(Her)ontdekking van een collectie

In 2009/2010 kwam er verandering in de conserveringsstatus van de zogenaamde Fys-Lab-collectie. Dankzij het grootschalige conserverings- en digitaliseringsproject *Beelden voor de Toekomst* werd het mogelijk om, naast de vanuit een cultuurhistorisch perspectief en binnen het verzamelbeleid van B&G belangrijkste collecties, ook de kleinere collecties onder de loep te nemen, die daarvoor in de schaduw hadden gestaan.¹⁴ Sterker nog, juist de deelcollecties die in het verleden nog niet actief geconserveerd waren, kregen prioriteit.

De Fys-Lab-collectie werd in zijn geheel bekeken en in de catalogusbasis geregistreerd. Vervolgens zijn de films gerepareerd, indien nodig gemonteerd¹⁵ en ter conservering en digitalisering naar het laboratorium (Haghefilm) gestuurd.¹⁶ Per toeval was in dezelfde tijd de Italiaanse onderzoeker Simone Venturini bij de Haghefilm Foundation, waar hij aan de conservering van de Italiaanse medische filmcollectie van Vincenzo Neri werkte. Venturini herkende de onderzoeker in de films van de Fys-Lab-collectie als Rademaker¹⁷ en bracht B&G in contact met de neurologen en medische historici Lorenzo Lorusso en Peter Koehler, die voor een viewing naar Scheveningen kwamen.¹⁸ Aan het einde van de dag kon geconcludeerd worden dat voor de neurohistorici een omvangrijke medische filmcollectie was teruggevonden, die – gezien vanuit het perspectief van het filmarchief – nooit verloren is geweest.

Nieuwe waarde voor een oude collectie

Door de ontmoeting met de neurologen ontstond in het archief een bewustzijn van het belang van de Fys-Lab-collectie voor de medische geschiedenis, die een nieuw licht op de waarde van de collectie in het algemeen werpt. De kennis over de inhoud van de films kon door de specialistische vakkennis van de neurologen worden uitgebreid of überhaupt opgedaan; zij kunnen het gefilmde een betekenis geven die ver boven een beeldbeschrijving van de archivaris uitgaat.¹⁹ Bovendien is een link gelegd tussen de collectie van het Fysiologisch Laboratorium van de Universiteit Leiden en een aantal films uit de collectie van de Rijksuniversiteit Utrecht (vermoedelijk afkomstig van Magnus), die via de Stichting Film en Wetenschap bij v&g terecht is gekomen. Beide collecties bevatten een klein aantal films die, zoals men dankzij de kennis van de neurohistorici weet, in de binnenplaats van het laboratorium in Utrecht zijn opgenomen en die zowel Rademaker als Magnus samen in beeld laten zien: Magnus, de senior met pijp en de jonge Rademaker die achter de lab-honden aanloopt. Unieke beelden en een historische sensatie voor de neurologen.

De link tussen de twee collecties, die samen als Magnus-Rademaker collectie kunnen worden betiteld, creëert een kostbare context en meerwaarde. Ook is de Fys-Lab-collectie inmiddels toegevoegd aan de collectie wetenschaps- en onderwijsfilms van v&g en opgenomen in het collectieprofiel.²⁰

Uiteindelijk is door de samenkomst en samenwerking met de discipline van de neurowetenschappen en haar geschiedenis een nieuwe aandacht en belangstelling voor een voorheen *slapende* filmcollectie ontstaan, die gekenmerkt is door onderzoeksactiviteiten, artikelen²¹ en filmaanvragen voor onderzoek en presentaties op congressen.²² Deze onderzoeksactiviteiten en presentaties betreffen naast het gebied van de medische geschiedenis²³ ook het terrein van de mediawetenschappen.²⁴

Kennis over een teruggevonden collectie

Met de films van Rademaker en Magnus is een belangrijke collectie teruggevonden, die een waardevolle toevoeging vormt voor het onderzoek naar oude medische films en die kan bijdragen aan het inzicht in de rol die de cinematografie in de wetenschap en geneeskunde heeft gespeeld. Door het vieren werd de inhoud van hun *filmisch werk* duidelijk: de films van de Magnus-collectie gaan over lichaamshoudingen bij kinder- en dierexperimenten (cerebellum, striatum, hemisferen); de films van de Rademaker-collectie tonen dierexperimenten, patiënten na cerebellectomie, spastische kinderen en 'idioten'. Daarenboven geven de films een tijdsbeeld en antwoord op vele vragen: Hoe zagen de dokters er uit, de verpleegkundigen, de patiënten? Hoe gingen zij met elkaar om? Hoe zagen de ziektebeelden er in die tijd uit en werden er ziektebeelden getoond die nu niet meer gezien worden? Hoe werd dierexperimenteel onderzoek gedaan en hoe gingen de onderzoekers met de dieren om?

Door het terugvinden van de collectie bij v&g kon een begin worden gemaakt met het bestuderen van de films, gecombineerd met het zoeken naar achtergrondinformatie in de literatuur.²⁵ Zo kunnen de films in drie categorieën worden onderverdeeld wat hun gebruik betreft: films die vermoedelijk voor onderwijsdoelen werden gebruikt,²⁶ films die binnen het eigen weten-

schappelijk onderzoek werden ingezet en films die voor de uitwisseling met collega's en voor presentatie van het onderzoek op congressen waren bedoeld.²⁷ Dankzij de digitalisering van de collectie werd het bovendien mogelijk om zelf de films op congressen te vertonen en daar (opnieuw) samen te brengen met het onderzoek van andere neurologen uit dezelfde tijd.²⁸

Uiteindelijk is de vakkennis van de archivaris een waardevolle bijdrage voor het onderzoek. Dit betreft bijvoorbeeld de datering van de films, maar ook de illustraties die Rademaker in het boek *Das Stehen* van zijn dierexperimenteel onderzoek gebruikte. De inspectie van het filmmateriaal heeft bevestigd dat het hierbij om filmstills gaat: de collectie bevatte filmrollen met touwtjes, vastgeknoopt aan perforatiegaatjes om de filmbeelden te kenmerken die als illustraties voor het boek waren bedoeld.

Binnen de geschiedenis van de geneeskunde in Nederland is het onderzoek naar historische medische filmcollecties nog een betrekkelijk onontgonnen terrein. De teruggevonden Magnus-Rademakers collectie biedt voor dit onderzoek een belangrijke aanzet.

Nieuwe vragen

Door het bestuderen van de Magnus-Rademakers collectie in het spanningsveld tussen de geschiedenis der neurowetenschappen en het filmarchief als erfgoedinstelling ontstaan nieuwe vragen aan en door de collectie, die boven de vragen van de neurogeschiedenis alleen uitgaan. Een centrale vraag aan de archief- en erfgoedpraktijk betreft de omgang met collecties, waarvan waarde en kennis op een totaal ander vakgebied ligt dan op de kerninteresse van het 'klassieke filmarchief' en de expertise van de filmarchivaris of filmwetenschapper. In deze context spelen ook ethische vragen een rol wat betreft het bewaren, vertonen en toegankelijk maken van medische filmcollecties, zeker als in de films patiënten worden getoond zoals in Rademakers *JONGEN ZONDER KLEINE HERSENEN* waarin een naakte jongen onderzocht wordt. Ook de rechtenkwestie speelt een belangrijke rol bij de omgang met medische filmcollecties, wat haaks kan staan op het belang van de onderzoekers bij beschikbaarstelling van de films.

De Magnus-Rademakers collectie werpt ook vragen op vanuit filmwetenschappelijk en media-archeologisch gezichtspunt, bijvoorbeeld wat betreft de herdefinitie van de filmgeschiedenis, die boven de geschiedenis van de bioscoopfilm uitgaat.²⁹ In deze context van de nieuwe filmgeschiedenis sluit ook de vraag aan naar een mogelijke herdefinitie van het filmarchief.

Noten

1 <http://www.fiafnet.org/uk/members/ethics.html> (geraadpleegd op 20 februari 2013).

2 Orphans zijn films die (in een nauwere zin) door hun eigenaar of beheerder achtergelaten zijn. In een bredere zin gaat het hierbij om films buiten de commerciële mainstream zoals onder andere amateurfilms, industriële films, gecensureerd materiaal, maar ook medische films. Zie <http://www.nyu.edu/orphanfilm> (geraadpleegd op 20 februari 2013).

3 Dossier 07-7573 Fysiologisch Laboratorium Universiteit Leiden: dierproeven, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

4 Naast budgettaire beperkingen waarmee een filmarchief altijd te vechten heeft.

5 Dossier 07-7573.

- 6 Of zelfs ouder als men bijvoorbeeld naar de chronofotografie en experimenten met bewegingsanalyse door Janssen, Muybridge, Marey en Demeni kijkt.
- 7 Het begrip 'neurologen' wordt hier als overkoepelende term gebruikt. In feite waren het zowel neurofysiologen als zenuwartsen. Uit deze laatste groep ontstonden later psychiaters en (de huidige) neurologen.
- 8 Dit laten bijvoorbeeld de films van de Belgische anatoom en hoogleraar neurologie Arthur Van Gehuchten of de opnames van de Italiaanse zenuwarts Camillo Negro zien, allebei uit de tijd rond 1908. Zie hiervoor de andere dossierteksten over de collecties van Van Gehuchten en Negro.
- 9 R. Magnus, 'Körperstellung. Experimentell-physiologische Untersuchungen über die Einzelnen bei der Körperstellung in Tätigkeit tretenden Reflexe, über ihr Zusammenwirken und ihre Störungen', in: M. Gildemeister (ed.), *Monographien aus dem Gesamtgebiet der Physiologie der Pflanzen und der Tiere*, VI, Springer, Berlin 1924.
- 10 De Nobelprijs heeft hij echter nooit gekregen, vermoedelijk door zijn vroege overlijden in 1927. Zie P. Eling, 'R. Magnus (1873-1927)', in: J.A.M. Frederiks, G.W. Bruyn, P. Eling (eds), *History of Neurology in the Netherlands*, Boom, Amsterdam 2002, p. 343-351, en O. Magnus in: L.M. Schoonhoven (ed.), *Rudolf Magnus. Physiologist and pharmacologist*, Kluwer, Amsterdam 2002.
- 11 G.G.J. Rademaker, *Das Stehen*, Springer, Berlin 1931.
- 12 L.A.H. Hogenhuis, *Cognition and recognition: on the origin of movement. Rademaker (1887-1957). A biography*, Brill, Leiden 2009, en L.A.H. Hogenhuis, 'G.G.J. Rademaker (1887-1957)', in: Frederiks et al. (eds), *History of Neurology in the Netherlands*, p. 353-360.
- 13 Hogenhuis, 'G.G.J. Rademaker', p. 357.
- 14 Volgens de mission statement van 'Beelden voor de Toekomst' is het projectdoel het veiligstellen en beschikbaar maken van het Nederlands audiovisueel erfgoed van de 20^e eeuw: <http://beeldenvoordetoekomst.nl/nl/project/doel> (geraadpleegd op 20 februari 2013).
- 15 Een aantal blikken bevatte kleine, losse rolletjes, die tot een grotere rol samen gemonteerd moesten worden om het materiaal te kunnen printen en scannen.
- 16 Een deel van de collectie werd door Haghefilm in Amsterdam geconserveerd. Digitalisering vond in zijn geheel bij Deluxe in Londen plaats (voorheen Ascent Media).
- 17 In de Neri Collectie bevindt zich een exemplaar van Rademaker's boek *Das Stehen*, dat rijkelijk is voorzien van foto's en stills uit zijn films.
- 18 In het najaar van 2010 waren de films nog niet digitaal beschikbaar zodat de onderzoekers, samen met filmwetenschapper Bregt Lameris, naar de originele nitraatfilms kwamen kijken.
- 19 Binnen de basisregistratie van de films werd een korte samenvatting in de catalogus gezet, die puur de inhoud van de filmbeelden beschrijft – zonder neurologische vakkennis.
- 20 De collectie wetenschaps- en onderwijsfilms heeft haar oorsprong in de collectie van de voormalige Stichting Film en Wetenschap, die op is gegaan in v&g.
- 21 Zie bijvoorbeeld P.J. Koehler, B. Lameris, E. Hielscher, 'Weekboek Medische cinematografie 1. Van foto naar film', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 2012, 156:B876; P.J. Koehler, B. Lameris, E. Hielscher, 'Weekboek Medische cinematografie 2. Nederlandse films in een bunker', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 2012, 156:B879; P.J. Koehler, B. Lameris, E. Hielscher, 'Weekboek Medische cinematografie 3. Met film naar congres', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 2012, 156:B881; P.J. Koehler, B. Lameris, E. Hielscher, 'Weekboek Medische cinematografie 4. Jongen zonder kleine hersenen', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 2012, 156:B883. Een uitgebreider artikel zal binnenkort verschijnen in het tijdschrift *Studium* (P.J. Koehler, B. Lameris, E. Hielscher, 'Cinematografie van de neurowetenschap in Nederland. De Magnus-Rademakers Collectie').
- 22 Sinds de afronding van de digitalisering is de collectie voor onderzoekers compleet via de catalogus van v&g te raadplegen.
- 23 Bijvoorbeeld op de jaarlijkse bijeenkomst van de International Society for the History of the Neurosciences 2012 in Venetië. Zie <http://www.ishn.org> (geraadpleegd op 20 februari 2013).
- 24 Zoals een presentatie bij de MAGIS International Film Studies Spring School 2012 in Gorizia (zie <http://www.filmforumfestival.it>; geraadpleegd op 20 februari 2013) of de conferentie van de Association of Moving Image Archivists 2011 in Austin (zie <http://www.amiaconference.com/2011>; geraadpleegd op 20 februari 2013).
- 25 Belangrijke bronnen waren hierbij naast de gepubliceerde boeken en artikelen van beide fysiologen, ook de dagboeken van Magnus, zoals te vinden in zijn biografie.
- 26 Het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* speelde een belangrijke rol bij het verspreiden van informatie over educatieve medische films.
- 27 Een voorbeeld is het internationale fysiologiecongres in Groningen (1913) waar films van Magnus onder de titels DER EINFLUSS DER KOPFSTELLUNG AUF DEN GLIEDERTONUS EN ABHÄNGIGKEIT DER KÖRPERHALTUNG VON DER KOPFSTELLUNG

BEI NORMALEN KANINCHEN geprogrammeerd stonden. (K.J. Franklin, 'A short history of the International Congresses of Physiologists, 1889-1938', in: W.O. Fenn, K.J. Franklin, Y. Zotterman, *History of the International Congresses of Physiological Sciences, 1889-1968*, Am. Physiol. Soc., Washington 1968, p. 289). Rademaker liet zijn films regelmatig bij wetenschappelijke vergaderingen van de 'Amsterdamsche neurologen vereeniging' zien, zoals te lezen is in de verslagen in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (NTvG)*.

28 Op het congres van de International Society for the History of the Neurosciences in 2012 vertoonde een Berlijnse neuroloog films van Arthur Simons, van wie ook een film uit 1919 in de Magnus-Collectie aanwezig is. (In deze film worden gewonde soldaten met een hemiparese getoond, bij wie Simon de tonische halsreflexen demonstreert). Op hetzelfde congres liet Peter Koehler films van Magnus zien, waardoor het werk van beide neurologen weer in beeld bij elkaar werd gebracht.

29 Voor het boek *Das Stehen* gebruikte Rademaker series aan filmstills als illustraties, waardoor hij zijn films in chronofotografieën transformeerde en de synthese van de beweging in de film omkeerde. Het doel van zijn films was dus niet uitsluitend om een reproductie van bewegingen van patiënten en proefdieren te maken voor vertoning. De filmopname stelde hem tevens in staat een analyse van de beweging te maken die hij in zijn boeken gebruikte om patronen te laten zien. De cinema wordt door Rademaker direct in de traditielijn van de chronofotografie geplaatst, wat een andere, alternatieve filmgeschiedenis laat ontstaan. (Voor een media- archeologische benadering en alternatieve filmgeschiedschrijving, zie T. Elsaesser, 'Early Film History and Multi-Media: An Archaeology of Possible Futures?', in: W. Hui Kyong Chun, T. Keenan (eds.), *New Media, Old Media: A History and Theory Reader*, Routledge, New York 2005, p. 13-25.)